

Az élet más-más ízei: Bánffy Miklós két drámája

Marosi Ildikó alapvető kutatásai, a színháztörténészek föltáró munkája, Major Zoltán gondosan jegyzetelt szövegkiadásai, Ablonczy László levéltári felfedezései, Oplatka András értő elemzése – és sok más résztanulmány – után is helytálló Takács Péter megállapítása, aki teljességre törekedve vázolta föl Bánffy Miklós életét és tekintette át irodalmi munkásságát: „Rejtélyes egyéniség volt”.¹ Azáltal, hogy (élete legutolsó szakaszáig) nem volt ráutalva írott művei „eladhatóságára”, anyagi függetlensége teljessé tette szellemi és művészi szabadságát. Fiatalon érdekelte a *Huszedik Század*, de írt a *Magyar Figyelő*be is. A tízes évektől elkötelezett híve lett Tisza Istvánnak, de nem találta helyét abban az eszement politikai légkörben, melyben a törvényszék fölmentette azt a képviselőt, aki háromszor rálőtt a Ház elnökére. Közeli rokonának, gyermek- és fiatalkori barátjának, Károlyi Mihálynak délibábok után kapkodó hatalmi álmai megriaszották és cselekvésre késztették. Még inkább a belső rend fölbomlása, a fenyegető külső erőkkal szembeni tehetetlenség, az ország kiszolgáltatottsága. Érezte, ki kell lépnie a rejtelmesen kavargó fölfordulásból ahhoz, hogy valamit tehessen. Kalandos úton Hollandiába ment, ahol azt kereste, hogyan kelthetne nemzetközi figyelmet bajba jutott hazája iránt. A forradalom és a proletárdiktatúra bukása után magától értetődően vállalt politikai szerepet a másik oldalon: 1921-ben külügyminiszter lett.

Már Hollandiában ismerősökre talált, hozzájuk fordult, illetve rajtuk keresztül további befolyásos (befolyásosnak remélt) személyekhez. Ne feledjük, negyvenöt éves. Böven volt ideje kapcsolatokat kialakítani és világot járni, de erről

TAXNER-TÓTH ERNŐ (1935) irodalomtörténész, akadémiai doktor. Kölcsény, Vörösmarty, Eötvös József életművének kutatója.

1 Marosi Ildikó: *Kis/Bán/fy/könyv: bonchidai Prospero*. Csíkszereda, 1997, Pallas-Akadémia; uő.: *Bánffy Miklós estéje*. Kolozsvár, 2002, Polis; Gróf Bánffy Miklós: *Egy erdélyi gróf emlékiratai*. Major Zoltán utószavával. Budapest, 20013, Helikon; Ablonczy László: *Bánffy Miklós búcsúja*. In uő.: Bartók kertjében. Budapest, 2003, Püski, 86–116; Oplatka András: Gondolatok a „Megszámláltattál...” fordítása közben. *Magyar Szemle*, Új folyam, XX, 11–12. szám. (Online is.); Takács Péter: *Bánffy Miklós világa*. Budapest, 2006, Lucidus.

nagyon keveset tudunk. Takács Péter részletesen taglalja az „alsó” néprétegek felé szigorúan zárt európai arisztokrácia nyitottságát saját körein belül: „egymás fogadására hívás nélkül is nyitva állt ajtajuk”. Ezért „politikai meggyőződésüktől, vallási hovatartozásuktól, nemzeti elkötelezettségüktől függetlenül legkönnyebben ők teremtettek egymással kapcsolatot, amit az élet minden síkján tudtak kamatoztatni. Ez a fiatal korban megszerzett kapcsolati tőke biztonságot kölcsönzött, jártasságot adott, és sikerhez segített a vele rendelkezőket.”² Bánffy ennek segítségével jutott be a diplomaták és kormánytisztviselők zárt körébe, amihez kellett a Monarchia időszakából származó ismeretségei. Emlekezéseiből tudjuk, hogy családjá révén már diákkorában sok időt töltött Velencében. Ezen kívül azonban személyes tapasztalatok alapján ismerte Itália, Svájc, Hollandia, Belgium, Skandinávia és persze Németország (egy ideig Berlinben élt) számos vidékét is. Minden fennmaradt forrás kiemeli, hogy tökéletesen beszélt és írt franciául. Jól ismerte Párizst, a francia történelmet. Mindezt aligha csak egy középszerű francia nevelőnő közvetítette hozzá. Talán a Károlyi grófok révén, Mihály társaságában vendégeskedhetett francia főúri körben? (Csak ezt nem írta meg?) Nem találtam rá adatot. Az életrajz többi fontos eseménye nagyjából tisztázottak: az isztambuli magyar kulturális központ létesítésében játszott szerepe, a Kelet iránti érdeklődése, sikeres külügyminisztersége, IV. Károly visszatérése elleni tiltakozása, 1926-os Erdélybe költözése, a román-magyar kapcsolatokban vállalt diplomáciai szerepe és így tovább.

Legtöbben regénytrilógiáját – *Megszámláltattál, Híjával találtattál, Darabokra szaggattattál* – ismerik. „Bánffy nem irodalmi iparos, aki szövegein aprólékos műgonddal dolgozik” – írja az említett regényt németre fordító Oplatka András, – „ő írás közben is nagyúr”.³ A *Szigeti veszedelem* íróját „csak” Zrínyiként emlegetjük, de Bánffy Miklós maga írta neve elé, hogy gróf. Igaz, ahogy első írásai után *Nagyúr* című drámáját is Kisbán Miklós néven akarta színpadra engedni, de az igazgató (akivel a főszereplőnő személye miatt került kibékíthetetlen ellentétbe) szándéka ellenére valódi – és teljes – néven hirdette meg az előadást. Beöthy László⁴ azért mutatta be 1912. december 29-én (két nappal szilveszter előtt!) a darabot, mert az előadásra kötött szerződés 31-én lejárt volna. Indulatok gerjesztése végett dobta be a köztudatban, hogy egy gróf (mellesleg a Nemzeti Színház és az Opera intendánsa – miniszteri biztos) művét játszatja. Ezt követően nem is tudták a kritikusok megkerülni a kérdést, hogy a főúri származás előny-e vagy hátrány? Hogy a polgári bírálónak, nézőnek, olvasónak hasra kell-e esnie a cím előtt, vagy pusztán ezért a művet is el kell utasítania? Lehet-e egy gazdag gróf egyúttal jó író is? Az osztályharc szelleme – akarva-akaratlan – méricskért a fejekben. Később az *Erdélyi történet* címlapján már maga nevezte a szerzőt gróf Bánffy Miklósnak, hogy a román hatalmi politikával szemben

2 Takács, i. m. 24–25.

3 Oplatka, i. m.

4 Nem azonos a család másik ágához tartozó akkori kereskedelmi miniszterrel.

kiemelje a rangjába foglalt jogfolytonosságot. Előtte, amikor a tanácsköztársaság idején Hágában pénzkeresetre kényszerült, a helyi polgárság gondolkodását fölmerve, habozás nélkül lemondott a grófi cím használatáról. (Hogy tovább bonyolítsam, időskori leveleiben nyíltan vállalta nagy és beteljesületlen szerelmét, akit következetesen Karola bárónőnek nevezett, noha a cím csak rég elhagyott férje után illette meg az asszonyt.) Jellemző Bánffyra, ahogy azzal is számot vetett: írni csak magyarul, németül és franciául tud, ez tehát Hollandiában nem használható képesség. Ezen kívül még a lovak gondozásában, a biliárdozásban és a festészetben mondta magát járatosnak, s e megélhetési lehetőségek közül az utóbbit választotta. (Azt mondják, épületeket is tervezett, zeneszerző és zongorista, valamint kiváló sakkjátékos volt.) A jogi egyetemet apja kedvéért végezte el, valójában festőnek készült: rajztudását gyakran fölhasználta – egyebek között jelmez- és díszlettervezőként, valamint illusztrátorként. Írásait az éles képekbe foglalt megfigyelések uralják.

Észrevehetjük, hogy minden emberre, emberi kapcsolatra fölülről és kívülről tekintett, még Abády Bálint esetében is, akit alteregójának tartanak. Nála minden elmondott esemény, leírt jellem több vagy kevesebb ellentmondást és titokzatosságot foglal magában. Műveiben soha nem teljesedik ki a teljes odaadás, a feltétlen szerelem, az akadálytalan beteljesülés. A megfontolt politikus, az igényes író-művész mellett volt egy másik „énje”: a bohém, a nőhódító, aki harc-térre utazásakor azzal nyugtatta sógorát, hogy nincs házasságon kívül született gyereke, akárhányan hivatkoznak erre. Mivel életével kapcsolatban leginkább 1945 után írott emlékirataira vagyunk utalva, nehéz megmondani, mikor kezdődött az a folyamat, ami megértette vele a társadalomban bekövetkezett alapvető változások – számára elfogadhatatlan – fejleményeit.

Bánffy Miklós gróf 1873. december 30-án Kolozsvárott született, de Budapest egyik nem különösebben jelentős középiskolájában érettségizett – föltehetően magántanulóként. Egyetemre szülővárosában és Pesten járt, majd – a családi hagyomány szellemében – a közszolgálatot választotta, amit a hivatali ranglétra legalján kellett kezdeni. A diplomáciában töltött tanulóévek után úgy önállósította magát, hogy politikai pályára lépett: fiatalon képviselővé választották. A századelő viharos éveiben egyszerre kellett foglalkoznia választókerülete különböző ügyeivel és gondjaival, részt vett az országos politikában. Ez megkívánta, hogy többnyire a fővárosban (a Bánffy-palotában) éljen, ami lehetővé tette, hogy diákkorából hozott művészeti érdeklődésének megfelelően járjon hangversenyekre, kiállításokra, színházba, és tájékozódjék az irodalmi életben. 1912-ben kinevezték az állami színházak intendánsának. Tisztét arra használta, hogy átépíttesse az Operaház épületét, korszerűsítse műsorpolitikáját. (Életrajzai megemlítik érdemeit a Bartók-művek színpadra állításában.)

Grófnak született, világfiként élt, gondolkodott. Az előkelőség nélkülözhetetlen tényezőjének tartotta a nyelvek, kultúrák, művészetek, az irodalom és a történelem alapos ismeretét. (Magyar anyanyelvén kívül hat vagy hét nyelven tu-

dott.) Az ősi műveltségisményből egy vonatkozásban lépett ki: fiatalon gazdasági szakemberré képezte ki magát. Tőle tudjuk, korán megragadta a Kosuthot támogató, de konzervatív Károlyi Sándornak a szövetkezetek fontosságáról szóló tanítása, s évekig foglalkozott a magyar – elsősorban az erdélyi – mezőgazdaság századforduló körül időszerű kérdéseivel. A haza, a nemzet, a hagyományközösség iránti „főúri” – átlag fölötti felelősséggel vállalt – kötelességek teljesítése világnézetének, gondolkodásának alapvető meghatározója. Ugyanakkor fölényesen ironikus a hibák és erények számbavételekor is. Jellegzetes munkája a rapallói külügyminiszeri értekezlet részvevőiről rajzolt karikatúra-albuma. Vagy az a néhány sor, amit Ferenc József halálhíréről – évekkel később – papírra vetett abban a tudatban, hogy ezzel véget ért egy fényes, de mély válságot teremtő korszak, amelynek általánosan elismert vezetője nem tudta a végzetes bajokat megelőzni, a napi íróasztal melletti feladatait viszont az utolsó pillanatig szorgalmasan teljesítette. Mára ez a kép nem látszik eredetinek (sokan írtak hasonlóan), de a maga tömörségében, élességével mégis megragadó. Lenyűgöző, amit Károlyi Mihályról, 1918-ra politikai ellenfeléről vázol föl. A gazdasági szakértő, a politikus Bánffy gondosan számításba veszi a társadalom megosztottságát, a szegénység kérdéseit. A regényíró rokonszenvvel ír a népről, de soha nem azonosul vele. Mélyen lenézi műveletlenségét, korlátolt világlátását, könnyen befolyásolhatóságát, vad indulatait, és ebben láttatja az I. világháború végén bekövetkezett összeomlás legfőbb tényezőjét. Azzal együtt, hogy lesújtó a véleménye a válságos helyzetben gyávának és tehetetlennek bizonyuló tisztikarról, valamint a vezető rétegről is. Sugalmazása szerint ezekben mutatkozik meg a magyar elmaradottság, hiszen a polgárosult Hollandia azért is tudott kimaradni a háborúból, azért oldja meg a kívülről rá nehezedő bajokat, mert a királynőtől a (kisebbségi) katolikus polgárokig mindenki megteszi a dolgát. Döbbenet látja, hogy az a magas rangú császári tisztviselő, aki a birodalom külügyi szolgálatának főlszámolását kapja feladatul, föl sem fogja a baj nagyságát, ehelyett annak örül, hogy előléptették.

A színház Bánffyt diákkorától vonzotta, egész felnőtt életében kísértette a színpadi siker vágya. Mielőtt részletesebben foglalkoznék két legérdekesebb drámai művével, röviden nézzük első sikeres kísérletét, majd a későbbieket. A XX. század elejét annyira nem érezte a „boldog békeidők” korának, hogy *Naplegenda* (1906) című – elismeréssel fogadott – színművét a gáttalan erőszak uralja.⁵ Talán az osztályharc levegőben lógó szelleme, talán a magyar politikai élet harsány összeütközései miatt látta úgy, hogy az emberi viszonyokat már az őskorban is az alá- és fölé vetettség uralta. Nehéz eldönteni, mi a történet fő motívuma: az uralkodó férfi kegyéből kiesett, mindentől rettegő, a szolgák által mégis úrnőnek szólított korosodó asszony mellözöttsége; vagy a fiatal nő szexuális és érzelmi kielégülésvágya. Mindkettő sorsát könyörtelenül gyilkoló férfiak határozzák meg, akiket a birtoklás törvénye állít szembe. Győz a fiatal, s a gyengébbnek

5 A Nemzeti Színház – Kisbán Miklós név alatt – 1907. március 18-án mutatta be.

bizonyuló „öregnek” úgy kell meghalnia, ahogy élt: küzdelemben legyőzve. A történetbonyolítás hangulati hullámvásárában az erőszak, a hatalomtudat uralja a szöveget, miközben a mindent mozgató szexuális vágy hajtja át a szereplőket. Ha így kell elképzelnünk a barlangokban élő – társadalom-előtti – embert, mit várhatott az író kortársaitól az I. világháborút megelőző évtizedben? Talán mégsem a szabadságharc dicsőségének emléke tette harciassá a háborúba induló magyar katonákat, hanem az életben maradáshoz szükséges szüntelen harcról szóló – egész Európában széles rétegeket meghódító – darwini gondolat? Ahogy az erősebb egyén uralma alá veti a gyöngébbet, az erősebb nép is föléje kerekedik a legyőzhetőnek. És a vezető rétegek mindenkivel elhitették, hogy az előre nem látott mértékű „végső harcban” csak ők lehetnek a győztesek. Ez az *Ímígyen szóla Zarathustra* korszaka. Nietzsche nagy hatással állította szembe a „csordával, a tömegemberrel” az erős akarátú Übermenschet, aki bátor, derék, hatalmas és kíméletlen a szolgának születettekkel, a gyengékkel, gyávákkal, behódolókkal szemben. Bánffy ezt a tanítást formálta drámai jelenetté.

Az I. világháború végének feszültségeiből a magánéleti bonyodalmak „boldog békéjébe” vitte nézőit a Nemzeti Színházban (Hevesi Sándor rangot adó rendezésében) bemutatott színműve. Az *erősebb* (1918) szerelmi vallomás későbbi feleségének, Váradi Arankának. Igaz, szereplője zsenge fiatalasszony, akinél a színésznő ekkor már jóval érettebb volt, és korban „illett” egy negyvenes éveiben járó férfihoz. De szebben hangzik, hogy a szerelem a nagy különbség ellenére valósul meg. A valóságnál sokkal könnyörtelenebb módon: a darabban mindketten bűnösnek tartják magukat az asszony férjének a haláláért, ezért a férfi el is hagyja megözyegyült szerelmét.⁶ A remek életmód-képsort megjelenítő, lélektani bonyodalomra épülő darabban a beteg férj szándékosan tette végzetessé tüdőbaját: fölöslegességének tudatában szegte meg a gondos orvosi előírásokat. A bemutató idején legfőljebb sejteni lehetett, az utókor azonban tudhatja, hogy az idősebb férfi nem véglegesen utazott el a fiatalasszonytól, ahogy a színpadon mondja, hamarosan lányuk született, majd házassággal is megpecsételték kapcsolatukat.

Maskara című kabarédarabja (*Bolondság három felvonásban, elő- és utójátékkal* – 1926) az előkelő társaság könnyű kézzel fölvázolt kigúnyolása. Szereplői a kor kabaréinak szellemében viselkedő, beszélő jellegzetes figurák és a politikai özszeesküvésektől rettegő rendőrség. Valószínűleg Bánffytól sem állt távol a női egyenjogúságot hirdető, de férfiközpontú szabad szerelem gondolata, amit jóval többen hirdettek, mint azt általában föltételezzük. Mintha korábbi önmagát

6 Bánffy élete legvégén – miután el kellett menekülnie Kolozsvárról – Váradi Aranka gondos áldozatkészsége igyekezett elviselhetővé tenni utolsó napjait. – Az asszony első férje derék orvos volt, aki nemcsak túlélte őt, de válásuk után – főleg Budapest ostroma alatt és után – komoly segítséget nyújtott volt feleségének és Bánffy lányának. Lásd Marosi Ildikó: *Bánffy Miklós estéje*, i. m. In Váradi Aranka naplójának kiadásra engedélyezett részlete (1942-től).

tenné nevetségessé annak az élménynek a hatása alatt, hogy (házasságon kívül) lánya született, és ezzel apai felelősség szakadt rá. Míg a vezérségre vágyó szereplő arról szónokol, hogy az „erkölcs a nemzetek erejének alapja”, a modern gondolkodásával kérkedő gróf azt fejtegeti: „amit a bambák erkölcsnek hívnak, az a barbár társadalomnak önfenntartási szabályzata”. Ezért le kell rombolni „az ósdi ostobaságokat”, például azt, hogy „a nők minél többet összeszüljenek”. Ő abban egyezett meg a feleségével, hogy mindketten egyenlő szabadon élők ki vágyaikat. Végül minden szereplő önellentmondásba kerül, és nevetségessé válik. Túlságosan is ahhoz, hogy az elhangzottakból bármit komolyan vehessünk. Ettől pedig az első részek szellemessége is erőltetettnek hat.

Bánffy 1945 után – kilátástalan megélhetési kísérletként – írott három színműve kimerítő, elsietett alkotás. Az idős író már nem tudta megtanulni, hogyan kell pénzért dolgozni. A Kolozsvárott 1946-ban bemutatott *Az ostoba Li* című „mesejáték” szövegében az egyik szereplő szájába adva föl villan a közéleti szerepeket vállaló, majd azokból visszakozó Bánffy önvallomása: „aki mindent lát, aki minden álláspontot méltányolni tud, aki mindent megért és mindenkit megért, az nem való politikai szerepre, mert (abban) csakis a maga igazát” szabadna látnia. Hosszan foglalkozik a szerelmi hűség és a kielégítlenségből következő hűtlenkedés kérdésével mondván: „Minden nő azt a férfit szereti, akinek nem kell.” Ez a szkeptikus megjegyzés is olvasható élettapasztalatként. Főleg ha hozzá tesszük: „A férfi is mindég arra a nőre vágyik legjobban, aki nem hagyja magát birtokba venni.” „Jelzői találóak, mert nem súlyos, hanem mesejátékosan könnyed” Bánffy gunyoros-szatirikus, az ostobaságot és az ostobaság gögjét nevetségessé tevő darabja, fejtegeti a színkritikus Ablonczy. Tőle tudjuk, hogy 1946-os kolozsvári bemutatójának végén a közönség – tetszése és rokonszenve kifejezéseként – többször színpadra hívta a szerzőt.⁷ Bánffy következő műve, *A béke anyyala* a háború utáni kolozsvári élet nyomorúságáról szól középpontjában hatalmaskodó férfival és egy birtokát veszített úrilánnyal, aki kénytelen szakmát tanulni. A minta az író lányának barátnője, mint új felfedezés. Pedig a harmincas évek földbirtokos családjai (sőt az arisztokraták közül is néhányan) már gondosan tanították leánygyermeküket: sok közülük egyetemet végzett. Bajba főleg azok jutottak, akik negyvenöt után kerültek felnőtt sorba és (más osztályidegenekkel együtt) kegyetlenül bűnhődtek származásukért. Utolsó (befejezett) drámai kísérlete, az *Íme, az ember* című (1948) – háború végi környezetben menekülő, túlélők és szociális feszültségek közé helyezett – biblia-parafrazis csak 2010-ben jelent.⁸ Megrendítő mű, mert Bánffy modern passiójában Júdást helyezi középpontba korunk embereként.

7 Ablonczy László: i. m. 102–104.

8 *A Drámák* a Bánffy Miklós művei IV. köteteként (sorozatszerkesztő: Dávid Gyula) a Balassi Kiadó gondozásában 2010-ben jelent meg (bántóan sok sajtóhibával).

II.

Az erőszak, amit a *Naplegenda* középpontjában láttunk, legjobb drámájában is megismétlődik: a *Nagyúr* (1912) előjátéka a bitófa árnyékában, a félelem, a kiszolgáltatottság légkörében játszódik. Meghatározó elem, hogy Attila – a „rettenetes Nagyúr” – az egész világot félelemben tartó hatalmas árnyékában csak a bálványok védelmében bízhatnak a szegény, szolgasorukba beletörődött pásztorok. A fiát mindenütt hiába kereső anya abban sem. A gonoszok megfékezésére szolgáló törvény egyetlen büntetést ismer: a halálos ítéletet. Ennek szükségességében egyetért a bizánci követ a pogányokkal: át is adja nekik az ellenük lázadókat. Büntetésük véglegességén semmit nem változtat, hogy előtte megkeresztelik őket. A bonyodalom azzal kezdődik, hogy a bizánci császár követei váltságdíjként sok pénzt hoztak magukkal, s ez ugyanolyan szimbolikus jelentőségű, mint az, hogy a kincset a sok akasztófa egyikénél ássák el. Mire mindent megtudjuk, Mikolt gót hercegnő már a keleti hódítók fogságában van, a még egészen be nem hódolt Kelet-Római Birodalom az ő kiszabadítására küldte követeit a Nagyúrhoz, Attila „városába”. (Bánffy képzelete szerint az Európa meghódítására induló harcos népek magukkal vitték és ideiglenes szállásukon fölállították fából készült, kényelmes és sajátos hangulatú székvárosukat.)

A népvándorlás korát Bánffy gyökeresen másként látta, mint napjaink tudománya és közvéleménye. Akkor nem pénzzel bőségesen ellátott, ellenállásba – szinte – sehol nem ütköző egyénekből álló tömeg érkezett, hanem a hódítást nyílt harccal azonosító, jól képzett hadvezetők irányítása alatt győzelemre törő szövetséges seregek zúdultak Európára, és hatoltak a létező birodalmak szívébe. A rettentő Nagyúr szavával: ahová lova lép, ott csak a jövő létezik, a múlt eltűnik. Engedelmesen sorakoznak mögötte az „ösi Ázsiának” harcedzett, szigorú erkölcsi elvek szerint együttműködő fiai, az „urak népe, Turánnak királyi népei”. Közismert, hogy a magyar hagyományközösség szerves eleme a hun származás mítosza.⁹ A legyőzöttek közös társadalmi tudata viszont olyan mélyen megőrizte kegyetlenségük, véres csatáik, rablásaik emlékét, hogy a franciák az I. világháború alatt hunnak nevezték a rájuk törő – gyűlölt – németeket. Vízválasztó kérdés ez, hiszen – Illyés tanúsága szerint – e név a Párizsba sodródott magyarokra is ráragadt.¹⁰

Bánffy később azt írta: a *Nagyúr* „ellentmondás és válasz a századvégnek arra az irányára, amelynek fő képviselői az angollá lett Max Miller és a németté lett angol, I. G. Chamberlain, kik az árja népek felsőrendűségét hirdették

9 Néhány évvel korábban Babits Mihály *Turáni induló* című verse így fejeződik be: „Rajta széllel, zivatarral! / Haj szabir az onugorral, / Hajrá hét törzs hét magyarral, / Nyolcadikkal, mord kabarral! / Huj, huj, huj!” – Érthetetlen tévedés, miért kezdi a Nemzeti Színház mostani előadását a darabhoz végleg nem illő József Attila verssel. A dramaturgnak az a magyarázata, hogy Franciaországban nem ismerik az Attila nevet, egyrészt nem tartozik ide (még ha valóban így volna is); másrészt a magyar néző, akihez az előadás szól, elég gyakran hallhatja, jobb esetben még rémlik is neki valami erről az iskolai tanulmányaiból.

10 Illyés Gyula: *Hunok Párizsban*. Budapest, 1946, Révai.

minden egyéb faj fölött, és bárhol a világon kultúrát tapasztaltak, azt akármilyen erőszakos érveléssel is indogermán eredetre vezették vissza”.¹¹ Hozzá kell tennem, hogy a századfordulós Bécsben – és erről nyilván tudott az író – a fajelmélet egyes körökben fogékony talajba hullott. Itt ismerkedett meg vele a fiatal Hitler, és emelte be a *Mein Kampf* világába.¹² A „dualizmus” koráról szóló történetírás nem szokta hangsúlyozni, de a két világháború közti időszakot (és népi irodalmát) nehéz megérteni, ha nem számolunk a német felsőbbrendűségi tudat évszázados jelenlétével a magyar hagyományban. Nem világos, az a Bánffy gróf mennyit érzékelt ebből, aki a családi legenda szerint a lázadó Thonuzoba vezér leszármazottjának tudta magát.¹³ Gyarmathy Sámuel, Körösi Csoma Sándor és mások óta a magyar Kelet-kutatások mély gyökereket eresztettek, Bánffy fiatakorában Cholnoky Jenő, Ligeti Lajos, Vámbéry Ármin nemzetközileg is jelentős eredményeket mutattattak föl. A Turáni Társaság Teleki Pál és Zichy Jenő vezetésével egyszerre törekedett a magyar múlt homályos elemeinek földerítésére, gazdasági kapcsolatok kiépítésére és a keleti népek életmódjának megismerésére.¹⁴ Ráadásul Bánffy vonzódott a magyar építészeti „új hullámhoz” is, akik kedvelték a keleti motívumokat. Kézenfekvő volt, hogy – más Attiláról szóló drámák után és előtt – a színpadra készülő író rajta keresztül a hun–magyar rokonság gazdag legendavilágához nyúljon. Míg azonban az eposzköltő Arany János harcosait a dicsőségvágy és más fennkölt célok vezetik, Bánffy könyörtelen rablóit a zsákmányszerzés viszi előre. A nagy költőt a hun birodalomban rejlő honfoglalás, nemzetépítés – és ennek a testvérgyilkosság bűne miatt meg nem valósult célja izgatta, Bánffy – két évvel az I. világháború előtt – a Kelet és Nyugat erkölcsi világfölfogásának ellentétét ragadta meg. Talán a parlamentben átélt – intellektuálisan megalázó – politikai viták okozhatták rossz előérzetét, de a dráma vesztes csatákkal kezdődik. Noha az erről szóló hírek nem biztosak, a vereség lehetősége beszivárog a Nagyúr személyével sokáig meg nem jelenített hatalom egyes részeseinek gondolkodásába. A magas beosztású vazallusban, Berik gót hercegben fölmerül az árulás lehetősége: Attila iránti hűségét egyszerre ingatja meg a fogolyként elé hurcolt szép Mikolt birtoklásának a vágya és a vele elnyerhető gót fővezérség reménye. (Ő is Keletről, Bizánc határvidékéről került a hun táborba azután, hogy hazáját Attila hódítása magával sodorta, családja pedig a harcok áldozata lett.)

11 Bánffy Miklós: *Egy erdélyi gróf emlékiratai*, i. m.

12 Erről csak a fenti mondat korosodó írója tudhatott, a *Nagyúr* szerzője még nem.

13 Thonuzoba történetét ma talán kevesen ismerik, Bánffy kortársai: Herczeg Ferenc (*Pogányok*) és Kós Károly (*Az országépítő*) tették népszerűvé. De róla a darabban nem esik szó, csak az író életrajzában.

14 Ablonczy Balázs: *Keletre, Magyar!* Budapest, 2016, Jaffa Kiadó. – Jegyezzük meg, hogy a darab végső kidolgozásakor zajlottak az *Első balkán háború* névvel ismert csatározások az – egyre határozottabban muzulmán szellemre építkező – oszmán török birodalom európai maradékaikért. A kereszténység védelme az orosz világhatalom imperialista politikájának hatásos – a történelmi Magyarországra veszélyes – jelszava volt.

A népvándorlás átrajzolta Európa hatalmi és néprajzi térképét, de a drámában a Nyugat-Római Birodalomra csak utalás történik, az ott folyó harc eldöntetlensége a cselekményen kívül állítja meg a Nagyúr világhódító előretörését. A győzelmek tartják össze a szigorú – és igazságos – törvényekkel igazgatott hun birodalmat. Egyaránt az erőszak és az érdek mozgatja a parancsoló urakat, valamint a nekik engedelmeskedő szolgasereget. Bánffy írói és – ma úgy mondanánk, ha nem lenne anakronisztikus – „politológus” énje zseniálisan megérezte, hogy a „Nagyúr” hatalma mindenhol és mindenben érvényesül. Betölti a dráma, a színpad és ezen keresztül a birodalom elképzelt világát. Összetartó és mozgó erő, aminek érvényesüléséhez nincs szüksége személyes megjelenésre, ami mégis szétesik, összeomlik, ha valahol „ő” – akire föl lehet nézni, akitől rettegni kell, és aki mégis a fennálló rend végső biztosítója – eltűnik. Bánffyt talán nemcsak a történelem távoli, titokzatos, csak régészeti leletekben „megfogható” Attila-mítosza izgatta, mint számos kortársát, hanem a nagy személyiséghez fűződő hatalomgyakorlás titka is. Távolban Napóleon, közelebb a mindenben (legalább a sokszorosított FJ betűvel) jelenlevő Ferenc József elmentmondásos történelmi szerepe. Leginkább azonban Marcus Aurelius császár, akinek sztoikus *Elmélkedései* annyira megragadták a figyelmét, hogy a Nagyúr szinte szószólója a római gondolkodónak. Sors vezette filozófiája minden tekintetben hatott Bánffyra, noha nem tudjuk, mikor ismerkedett meg vele. Találkozhatott latin változatával apja (azóta megsemmisült) könyvtárában, egy 1912-ben megjelent német fordításban vagy más forrásban.¹⁵ Előre kell azonban bocsátanom, hogy Bánffy Nagyura csak a halálvárás pillanataiban válik – válhat – bölcs uralkodóvá. Első rövid belépése arra szolgál, hogy Mikoltot észrevegye, a második viszont a mindenről tudó uralkodó rendteremtési képességét mutatja be. Az igazság és a törvényesség szellemében leplezi le az összeesküvőket, akik fölött aztán minden megrendültség nélkül a legnagyobb szigorral ítélkezik.

A református Bánffy óvakodott Róma-ellenessé tenni a Kelet-Nyugat szembeállítását: a darab kezdetén a hun csapatok úgy térnek vissza a Nyugat-Római Birodalomból, hogy az ott történetekről a színpadon semmi konkrétum nem hangzik el. A hun táborban fő ellenfélként Bizánc árnyéka jelenik meg. A kérdés 1912-es időszertűségéhez tudnunk kell, hogy a magyar közvélemény a százötven éves török uralom (és a rendkívül olvasott *Egri csillagok*) hatása alatt gondolt az ozmán birodalom „pogány” muzulmánjaira, de 1849 óta aggodalmat keltett az orosz propaganda, amely a keresztény ortodox egyház híveinek védelmére hivatkozva a szlávok fölszabadítását hirdette. A külső túldíszítettségre sokat adó „keleti egyház” hagyománya határozott ellentéte a protestantizmus puritán szellemének. A korabeli néző pedig Kisfaludy Károly óta – Herczeg Ferenc által megerősítve – számos irodalmi-színpadi alkotásban találkozhatott azzal a tétellel, hogy a bizánci birodalom züllöttsége és korrupciója miatt nem tudta

15 Marcus Aurelis: *Elmélkedések*. OSZK MEK 00600/00606/00606.htm – Huszti József ezen magyar fordítása először 1926-ban jelent meg.

megállítani a török előretörést. A „bizantinizmus” akkor közismert fogalma a magasabb állásúak előtti hízelkedést, a csúszó-mászó megalázkodás gyakorlatát, a mértéktelen fényűzést, a bujaság uralmát, a hagyományos emberi értékek meg nem becsülését, törvényei be nem tartását, azaz az erkölcsi romlást jelentette. A „minden megvásárolható” bizánci szellemével ellentétben a darab pogány keleti hódítóinak világfölfogása szilárd erkölcsi alapra épül. Legfőbb értékei a tekintélytisztelő, a hűség, valamint a bölcsesség, bátorság, igazságosság, mértékletesség törvénye. A Logosz irányította fátum parancsolja, hogy a tűz segítségével megsemmisítsék a rosszat, s ezzel lehetővé tegyék egy jobb világ megvalósítását. Szabadságuk – ősi sztoikus tanítás szerint – abban áll, hogy összhangban élnek a természettel, ezért az alsó néprétegek szolgák ugyan, de ugyanolyan szabadok, mint vezéreik. A barbár hun birodalom őserejével a darab szerint nem tud megbirkózni az eretnekséggel megosztott „művelt” kereszténység dekadenciája. (Az eretnekségről – azon kívül, hogy manicheus – semmit nem tudunk meg.) Bizáncot megosztja az önzés, a hunokat egységbe fogja az a tudat, hogy a vezér cselekedeteit a közösség érdeke határozza meg. Kizárólag dramaturgiai – időhúzó – oka van annak, hogy a történet elején a császár küldöttei elássák Mikolt váltságdíját, de a kifizetés halogatása kiemeli, hogy az alku és a pénz a bizánci gondolkodás kulcsa: minden megvásárolható, azaz minden eladó. Az emberélet, a hűség, az adott szó. A hunok valami egészen mást hoztak magukkal: „a harcmódjukat, a hagyományaikat, ruhát, nyelvet, divatot, fegyvert és törvényt. Mindent, mindent hoztak készen messziről.... onnan, ahonnan jöttek.”

Mikolt első szava: „A szabadba akarok menni.” Gondosan őrzött rab, mert – s ennek a színpadon mindenki tudatában van – hercegnő. Egy a hunok által megsemmisített birodalom kiirtott uralkodóházának utolsó tagja. Csak ennek alárendelten szép, fiatal nő. Egyike azon kevés szereplőknek, akiknek külsejét, öltözetét az író nem határozza meg: belőle kell sugároznia a születésével járó tekintélynek. A nézőnek is el kell fogadnia, hogy az ősi „vér” olyan személyiségben él tovább, akiből győzelmeket ígérő mitikus erő árad, ami összetartja a törzseket, nemzeteket. Emiatt nevelték a Pantokrátor – felesketett – menyasszonyaként. Aki ezt nem érint meg, azok Mikoltot kereskedelmi értéként kezelik, aki egyaránt fontos a váltság összegét emelni kívánó rabtartónak és a váltságdíjat ígérő bizánci birodalomnak. Az elrabolt Mikolt azonban egy pillanatig sem vállal közösséget sem ezzel, sem a többi menyasszonnyal, a rengeteg „közönséges” apácával, akikkel együtt nevelték: kivételezettnek tudja magát a rabtartók között is. Bánffy később – IV. Károly koronázásakor – elénekeltette a híres egyházi himnuszt: „Christus vinci, Christus regnat, Christus, Christus imperat.” Mikolt ennek az Imperator-Pantokrátornak volt a kiválasztott menyasszonya akkor is, amikor a kolostor kertjéből megpillantotta a falak előtt vadászó Attilát. Azonnal érezte, hogy a Rettenetes Nagyúr a valóságos férfiként megtestesült Pantokrátor, aki közvetlen képes rá, hogy hatalmában tartsa az egész világot. Nem Isten fia, hanem maga az Isten. Úgy kerülhet vele – távoli

és láthatatlan – kapcsolatba, ha az ő erőszaknyelvén cselekszik: elveszi tulajdonának az életét, saját kezűleg megfojtja a Nagyúr kertjükbe tévedt, fogságba esett vadászsólymát. A leküzdhetetlen vonzalom még nem tudatos, csak lelke mélyén izzik, miközben minduntalan, újra és újra figyelmeztetik rá, hogy hivatala a bosszú – családja kiirtásáért, az örökségébe tartozó gót birodalom megsemmisítéséért. Emellett megvan benne a nagy tettekhez szükséges (nietzschei) akarat és a külső világ fölé emelő lelki függetlenség.

A nőrablást a harcos életforma részének tekintő keleti lovasok tisztában vannak a szűz hercegnő értékével, s noha szépsége megragadja őket, egyik vezér sem viheti ágyába. Különleges körülmények között őrzik, mert nagy váltságdíj járhat érte, annyira nagy, hogy a Nagyúr őt választhatja zsákmánya részének. A bizánci császár követi különleges értéke tudatában érkeznek kiszabadítására, s készek alkudozni az érte járó összeg nagyságáról. Eredeti szándékaik szerint rangja, szakrális szerepe és a birodalom tekintélye miatt. Hamar rájönnek azonban, hogy mindez nem számít: a szép test és az irányítható (parancsoknak engedelmeskedő) lélek fontos eszköz lehet a világalomért folyó harcban. Eszköz annak a kiváltására, hogy megszerzéséért a Nagyúr gót származású szálásmestere lázadást szítson a hun rend ellen. A keleti harcosok világa azonban ehhez túlságosan jól szervezett: az összeesküvés nem sikerülhet, noha Mikolt kész lett volna önmagát odaadni, ha Berik herceg eléggé férfi ahhoz, hogy legyőzze és megölje a Világurát. „Ó, ha én férfi volnék”, sóhajt, „vennék egy hosszú tört”, és szemtől szemben végeznék vele, mondja. Az apácák alázatos, a földi parancsoknak habozás nélkül engedelmeskedő Krisztus-menyasszonyt akartak belőle nevelni, de Attila palotájának a harcosokhoz illő szabad szellemében egyénisége megkeményedik. Pogány logikájú kötelessége: a bosszú – annyira átitatta tudatát, hogy nem feledheti. „Nem nyughatom sehol!” – vallja, az idegen, a megszokotthoz képest rendkívüli világban. – „Olyan kábító, fűszeres, keleti illata van mindennek, még a fának is. [...] Érzed? Olyan csodás illata. Mintha drága gyantával vonták volna be. (Vajon milyen volna, ha égne? ...) Bódító füstje volna.” Különös bódulat ez, amelyet átsző a leküzdhetetlen vonzódás a hősök hőiséhez. Már Attila zsákmánya ő, amikor figyelmezteti: „És nem sügta semmi, hogy ne... ne gyere?”

Őt választotta a Nagyúr, akit mindég megillet a harccal természetesen együtt járó zsákmány legértékesebb része. Őt: a megkívánt lányt, nem a hercegnőt. Abban a szellemben, ahogy Marcus Aurelius tanítja: „A férfiú, miután termékenyítő magvát az anyaméhbe bocsátotta, továbbáll, a többbit pedig valami más ható erő vállalja át...”¹⁶ Hiába mondja az immáron királyi menyasszony: „Én utállak téged! Én gyűlöllek, tudod? Gyűlöllek...”, mintha a zsákmányát birtokba vevő Nagyúr itt is követné az *Emlékiratok* tanítását az uralkodói erényekről, noha annak a szövegét nem idézi: „Gyűlöl valaki? Az ő dolga. Az enyém az,

16 Marcus Aurelius: i. m. 56.

hogy türelmes és jólelkű legyek mindenkivel szemben...”¹⁷ Türelmes jólelkűségének jutalmát érezheti abban, hogy a lány is az övé akar lenni. Három felvonás „is egész dráma” – mondja Marcus Aurelius. – „A befejezést az határozza meg, aki valamikor részeid összetalálkozását intézte, most pedig a fölbomlás okozója.”¹⁸ Bánffy Attilája sztoikus belenyugvással veszi tudomásul, hogy a behódolás gyönyöre előtt Mikolt már nyakába szúrta a mérgezett tört. „Távozz hát békével” – mondaná a római császár, s a Nagyúr végleg legyőzte a félelmet: őrzi lelke rendületlenségét a külső tényező esetlegességével szemben. „Lehetőség van rá, hogy megszabadulj sok nyomasztó gondtól [...] Micsoda szabad mozgási teret biztosítasz magadnak azzal, hogy elméddel átfogod az egész világot, a mérhetetlen időt.”¹⁹ A Nagyúr, miután elbúcsúzik ősi Ázsiának királyi népeitől, beletörődéssel mondja: „Egyszer úgyis meg kell halni”; „miért ne így, és a tetőn! [...] Te vagy az utolsó zsákmányom, nem utolsó! [...] Sok nagy népek tetemén fog a ravatalom állni... magosan ... magosan ... emlékezni fognak a nagy síkságon ... a Duna mentén ... emlékezni fognak.” Több ez, mint amit seregeivel meghódíthatna: ez a jövő, amihez képest a múlt nem számít. Mindent elért, mindent megszerzett. Végül övé lett – a szerelem ráadásával – a megkívánt lány is. Nincs már miért élnie. Sejtí, hogy minden véges, a birodalmak szétesnek, a lányok megöregednek, ő sem azonos az ikonok örökéletű Pantokrátorával. Az Arany Jánoson fölnőtt korabeli néző pedig pontosan tudta azt, amit a történelmi mítoszokat alig ismerő utódaik talán észre sem vesznek: Attila tragédiája, hogy nélküle nincs hun jövő. Vele minden, ami hozzáfűződött, minden, ami az ő vezetésével jött létre, megsemmisült.²⁰ Mikolt tragédiája pedig az, hogy megölte az egyetlen férfit, akivel érdemes lett volna a gót hercegnő sorsát kiteljesítenie.

A *Nagyúr* először az 1912. december 28-ai főpróbán került a közönség szeme elé. Hivatalos bemutatója másnap volt. Tartós sikerét nyilván a rögtön kirobbant botrány is akadályozta: Bánffy megsértődött, és nem nézte meg az egyik előadást sem, mert – ahogy láttuk – a Magyar Színház igazgatója megváltoztatta az előzetesen megbeszélt szereposztást. Hogy a szerző által választott Gombaszögi Frida milyen lett volna Mikolt szerepében, nem tudhatjuk. A helyébe lépő Aczél Ilonát fenntartásokkal fogadta a korabeli kritika – amelynek szerzői inkább Bánffy igaza mellé álltak –, de nyilvánvalóan elsősorban azért, mert elképesztően nehéz szerep. Annak a színésznőnek, aki a gyűlölet-szerelem belső hullámozását mindvégig észlelhetően ki tudja fejezni, igen nagy személyes kisugárzásának kell lennie. A többi színészek közül Kürti József kisebb elismerést kapott Attila szerepében, mint Sebestyén Géza bizánci papja. A legtöbben az utóbbi alakítását dicsérték.

17 Uo. 60.

18 Uo. 68.

19 Uo. 50

20 Ezt – sajnos – nem juttatja eszünkbe a népvándorlás új hulláma.

Bródy Sándor szerint „Bánffy Miklós grófban minden képesség megvan, hogy a kor egyik legkülönb drámaírója legyen: rendkívüli és találékony képzelőerő, a melynek szolgálatjára áll egészen különös képzművészeti tehetsége és tudása, szenvedélye arra, hogy embertársait, a mint azok szolgálatjára összszeverődnek, felizgassa, megrázza, megdöbbsentse, mulattassa – és otthagyja”.²¹ Sebestyén Károlynak Schiller Wallenstein-drámája jutott eszébe, s óriási elismerésként Tekla szerepénél jobbnak találta Mikolt hercegnőt, mert mi „ebből a véres és gyilkos szerelemből építjük föl és tetőzzük be Isten ostorának nagyságát”. A világura meghódítja a legszebb nőt, és ebbe belepusztul.²² A *Pesti Napló* lényegében elmarasztaló kritikája a „fajiságot” és a nyelvet dicséri, meg a Kelet-Ázsiát idéző ruhákat. A *Pesti Hírlap* is azt emeli ki, hogy „egy különös keleti fűszerek zamatjára emlékeztető, szép darab impressziójával jövünk el”.²³ A közönség az első két felvonás után tartózkodó volt, a harmadik után fölmelegedett, és végül lelkesedett. A *Magyar Figyelő* munkatársa a kor teljes rekonstrukcióját dicsérte.²⁴ „A Nagyur felé sugárzik minden. Csaknem mozdulatlan és szótlan alakja mintegy bűvöletben ragad magához mindenkit, rettentő hírneve, hatalma, esze és ereje tükröződik mindenben, ami a színpadon történik” – írta Schöpflin Aladár a *Nyugatban*.²⁵ Kiemelte az emberfeletti hatalom éreztetésének, Mikolt különös szerelmének kibontási nehézségét és a népvándorlás korának megjelenítését, ami a szerző utasításaiban nagy vizuális erővel jelenik meg, s amit Márkus László díszletei sikeresen szemléltetnek. Ugyanitt Lengyel Menyhért elragadtatottan lelkesedett a darabért. Különösen a keleti emberért, aki külső nyugalomával és belső rettenetes erejével megteremtette világuraló hatalmát.

A darabot *Isten ostroma* címmel mutatta be 2014-ben a Nemzeti Színház. Az előadás után (két évvel később) hosszan rakosgattam a szemüvegem, hogy leplezzem zavarom: kell-e tapsolnom, ha az elhangzottak felét sem hallottam? Aztán beletörődtem a hazai illembe: a taps nem elismerés, hanem kötelező udvariassági forma. Viszont a szerző, Bánffy Miklós feltétlenül megérdemli.

Már Alföldi Róbert is kísérletezett azzal, hogy a Nemzeti Színház színpadára ülteti a nézőket, de neki sem sikerült jól hallható előadást létrehoznia. Vidnyánszky Attila figyelmen kívül hagyta ezt az *Isten ostroma* bemutatásakor. Az amúgy sem a kiváló akusztikájáról ismert épületben a nézővel ellentétes irányba beszélő színész hangja akkor is elvész a visszaverő elemet nélkülöző térben, ha a rendező gondol erre és színészei – a látottakkal ellentétben – beszédtechnikailag jól képzettek, azért jól hallhatók. A női főszerepet játszó Trokán Annát azonban olyankor is nehéz folyamatosan megérteni, ha velünk szemben és nem

21 Az *Est*, 1912. december 29.

22 *Budapesti Hírlap*, 1912. december 29.

23 Lásd a *Pesti Napló* és a *Pesti Hírlap* 1912. december 29-ei számaiban.

24 *Magyar Figyelő*, 1913, I. k., 71–73.

25 *Nyugat*, 1913, I. k., 74–75.

túl messziről beszél. Itt pedig a szerepe hol ezekkel, hol azokkal a nézőkkel, hol mindenkivel ellenkező irányban szólaltatja meg! Ilyen körülmények között nem tudom eldönteni, hogy az általa alakított Mikoltot a rendezői koncepció szerint látom jelentéktelennek, vagy az ő képességei nem elégségesek a szerep kibontásához. Pedig az író – ahogy láttuk – a majdnem végig színpadon levő világ-szép hercegnőt szánta a dráma központi hősének. És nem Attilát, aki inkább „láthatatlan erőként”, világrengető „rettenetes hatalmáról” szóló hivatkozásokban van jelen. Mátray László nevetséges ordítózással lép színpadra, és később is nehéz „Isten ostorának” elképzelni. Mintha mindketten – a Bánffy-mű eredeti üzenetének megfelelően – az utolsó jelenetet készítenék elő, s ebben az előadás legszebb pillanataival ajándékozzák meg a türelmes nézőket. A szakmai megítélés a szereplők közül Berik gót herceg alakítóját emelte ki. Én úgy láttam, a rendező várapozásait mindenki egyenletes színvonalon valósította meg; de csak Bodrogi Gyulából sugárzik meghatározhatatlan személyes varázs. (Igaz, őt a hangosításnak köszönhetően minden helyzetben jól lehetett hallani.)

Nem jöttem rá, ezt az előadást miért kellett a nézővel közös térbe helyezni: jobb lett volna a hagyományos színpad-nézőtér viszonyban látni és – főleg – hallani. A rendező ugyan lemondott Bánffy meglepően korszerű és igen részletes színi utasításainak fölhasználásáról, de olyan szertartásjátékot állított színpadra, amely minden elemében megragadja és töprengésre készíti a nézőt. A mai fölfogásnak – és Bánffy eredeti szándékainak – megfelelően a szöveg helyett a látvány-, fény- és hanghatások – a „show” – uralkodnak. A háttérben szóló zene és ének talán azt emeli ki, hogy (a régészeti leleteken kívül) ez a hagyomány őrizte meg a legtöbbet a népvándorlaskor hun-magyar kultúrájából, annak vallási és művészi elemeiből nekünk, ma élő magyaroknak. E kor folyamatos mozgásban létét egyszerre idézik föl a színpad egyik felét betöltő kerek, s bizony Attila király utolsó mondataiban megszólaló sorsfilozófiánál sokkal fontosabb az, amit az író nem láthatott előre: a XXI. század elejét megrendítő népvándorlás. Az immár százévesnél régibb Attila-dráma most leginkább arra figyelmeztet, amire megírásakor senki sem gondolhatott.

III.

„Szegény marad, aki megleégszik egyetlen céllal! Akiben lángol a szellem, igyék az élet mindenfajta borából, mindeniknek más a zamata! Ismerjen mindent, ragadjon meg mindent!” Talán nem csak én hallom a drámabeli Martinovics szavaiban Bánffy nyugtalanságának egyik titkát. Neki persze nem kellett – a húszas években – attól félnie, hogy szegény marad, csak megfigyelője volt annak az igyekezetnek, amit színre vitt: a társadalom alsó rétegből származó szellemi ember küzdelmét azért, hogy beleszólása lehessen a világ dolgaiba. Föl sem merülhetett benne, hogy (szomorúan végződő) élete utolsó szakaszában szükség lesz egy asszony – minden múltbeli sérelmen messze fölülemelkedő – sze-

relmére. Verdiana és Préna egymásra féltékeny alakja az írói képzelet páratlanul sikeres teremtménye Bánffy 1929-ben – a Nemzeti Színházban – bemutatott *Martinovics* című drámájában.

Eléggé jártas volt a színház világában ahhoz, hogy tudja, a férfiak világát a nők teszik érdekessé. Egyikük kissé együgyű, másikuk színesebb formában áll a főhős mellett. Martinovics egykori dajkájának ragaszkodása már-már valóban a vénlányszerelem példája, ahogy Verdiana állítja; pedig csak olyan hűséges szolgáló, amilyen szolga lehet a fiatalasszony (a színen meg nem jelenő) apja a császár mellett. A belső inas ugyan cseléd, de helyzete, tájékozottsága és a kiérdemelt bizalom alapján mégis képes lehet, hogy a hatalmi döntéseket befolyásolja. A férfi-nő kapcsolatok XVIII. a század végén néha már a lángoló érzelmeken, de sokkal gyakrabban a józan számításokon alapultak. A szép és jól öltöző fiatal özvegy hűsége és áldozatkészsége illik a címadó férfihős romantikus megnyilatkozásaihoz. Verdiana társadalmi elhelyezése meglepően pontos, hiszen ugyanahhoz a fél szolga, fél úr udvari hierarchiához tartozik, amelynek határát Martinovics sohasem tudta áttörni. A fölemelkedésért vívott erőfeszítései itt rekedtek meg. Hiába lett professzor (távoli vidéki egyetemen), apát (jövedelem nélkül), királyi tanácsos (amit hivatalosan csak a halálos ítélet indokolásaként ismertek el), az igazi urak szemében mindig gyanús kalandor maradt.²⁶ Az egyik kritikus találóan minősíti Martinovicsot a kor nagy kalandorai – a Saint-Germain grófok, Casanovák, Trenkek és Ráby Mátyások – rokonának: valamennyien kiváló képességű emberek, akik az adott társadalmi körülmények között nem emelkedhetnének ki alacsony helyzetükből, ha erkölcsi vagy írott törvények betartása korlátozza őket. Mivel a Habsburg-hatalom II. József óta a fizetett besúgók szolgálatára támaszkodott, kínálkozó kitörési pont volt az ügynökszerep vállalása. Amikor a színműben a körülmények arra kényszerítik Martinovicsot, hogy bevallja Verdianának: a titkosrendőrség szolgálatába lépett, mert csak így nyílt meg előtte a hatalom felé vezető út, az asszony minden szerelmi vonzalma ellenére a szemébe vágja erről az általános vélekedést: mások följelentése piszkos, aljas dolog, kétszínűség, amit ő nem vállal. Válaszul arra, hogy elhagyja, a férfi arról beszél, őt nem az apró önérték vezeti, hanem a „dicső ideál”, ami magasabb rendű annál az erkölcsnél, amire Verdiana hivatkozik. Nem világos, ez mennyire győzi meg a nőt, aki mindennek ellenére magáénak akarja a férfit, ha az fölfedi minden titkát. Erre azonban a „szabadszellemű” apát nem hajlandó, mire Verdiana bejelenti, hogy végleg elhagyja. De Martinovicsnak, aki itt „igazi” férfi, nem szokása „dalolni bezárt ablakok előtt, ahogy a vak koldusok szokták tenni”. Kijelenti: szerelmesének olyannak kell őt elfogadnia, amilyen, mert más nem tud lenni. Ám az asszony nem akar a férfi rabszolgája lenni, aki viszont azt állítja, ha behódolna neki, ő válna Verdiana rabjává. (Nehéz ezt másként, mint Bánffy saját kérdésének átruházásaként értelmezni. Hasonló ellentmondás sejthető Karolához fűződő

26 Valóságos életében ezért nem kerülhetett kapcsolatba Andreas Riedel báróval.

viszonyában, sőt az Aranka iránti szerelem első szakaszában is.) Amikor azonban tudomására jut, hogy a férfit a letartóztatás veszélye fenyegeti, az asszony visszatér hozzá, hogy rábeszélje a menekülésre. A halálos ítélet hírére pedig addig zsarolja öngyilkossági szándékával az apját, amíg az végül megszerzi a Martinovics megszöktetéséhez szükséges császári menlevelet. A címadó hős azonban lemond a menekülésről, mert azt vallja, nemes szándékait csak a halál igazolhatja: „Bűnhődnöm kell, mert elfeledtem, hogy nagy és szent célokat csak tiszta kézzel – csak tiszta kézzel szabad szolgálni.”

Bánffy részletesen elmondja, hogyan keltette föl érdeklődését az 1905-ös oroszországi véres munkástüntetés – állítólagos – fizetett provokátora, és eltöprengett rajta, lehet-e belőle igazi forradalmár, ha jóvá akarja tenni sok ember halálával járó tettét. Múltja azonban kiderülhet, és akkor társai nem bocsáthatnak meg neki. Ehhez a bűn-jóvátételi szándék-bűnhődés témához olvasta át a Martinovicsról szóló szakirodalmat, amiből világossá vált számára besúgó szerepe. Tisztában volt azzal, hogy a tudományos kutatás megrendítette a „magyar jakobinus” legenda hitelességét: a *Martinovics* dráma szövegkiadásához írott előszó szerint egy agent provocateur büntudatából adódó megtéréséről akart írni. A drámában ennek tragikus fordulatát fogalmazta meg úgy, hogy a történet ismert elemeitől elszakadva, saját elképzelései szerinti cselekményt épített föl. Jól vette észre, hogy a Martinovics-legendája egyik gyenge pontja a szereplőket egymástól elválasztó földrajzi és időbeli távolság. Ezért Bécsbe vitte Hajnóczyt, Szentmarjayt, Laczkovicsot, Sigrayt – valamint Lottit²⁷ és Kazinczyt – olyan találkozókra, amelyekre a valóságban nem kerülhetett sor. Színpadán így megvalósul a titkosrendőrség érdeklődését fölkelő összeesküvés. Viszont a színműben Martinovics által számon kért magyarországi szervező munkára Hajnóczynak (aki nem hitt a forradalom lehetőségében) Bécsben nem lehetett alkalmja sem. Amit e mulasztás magyarázatára elmond, az lényegében megegyezik a történelmi vizsgálóbizottság előtt tett vallomásával. A darab írójának figyelmén kívül maradt, ha Martinovicsal együtt Bécsben letartóztatják négy igazgatóját (és a színmű szerint semmiről nem tájékoztatott Kazinczyt) is, akkor a per többi vádlottjával végleg nem léphetnek kapcsolatba. Igaz, akkor van (öthet személyes) összeesküvés, tehát nem pusztán Martinovics vallomása indítja el a magyarországi pert. A színmű nem is vesz tudomást a többi félszáz vádlotttól, az öt kivégzésre indulón kívül a néző (vagy olvasó) csak Kazinczyt (és Lottit) látja a budai börtönben, ahol az utolsó felvonás játszódik.

Történelmi tény, hogy szerte Európában (és némi késsedelemmel Bécsben) a társadalmi változások szükségességéről eszmét cserélők letartóztatását és perbe fogását a francia konventnek az a határozata váltotta ki, amelyben erkölcsi és anyagi támogatást ígértek minden külhoni megmozdulás szervezőinek.

27 Lotti (Charlotte) Hajnóczy Sopronban élő menyasszonya volt, akivel alig találkozott, de letartóztatása évében össze akartak házasodni. A férfi már a családalapításhoz megfelelő lakást is bérelt a budai Vízivárosban.

A darabban a „francia pénz” a drámai fejlemények mozgatója.²⁸ A színpadi összeesküvés arra épül, hogy az ezen vásárolt fegyverekkel Martinovics a francia seregek megérkezése után fölfegyverzi a magyar elégedetleneket. (A franciák azonban ekkor a messzi Flandriában harcoltak. A titkosrendőri jelentések szerint egyes bécsiek hiába örültek részgyőzelmieknek, fegyvereseik oda majd csak egy évtizeddel később jutnak el – Napóleon seregében.) Hajnóczynak a színpadon elhangzó – Martinovics tervét vitató – szavai olyan erős nemzeti öntudatot képviselnek, ami önmagában is kételyeket támaszt a francia támogatásra alapozott terv sikerével kapcsolatban. A tudós „öreg” Hajnóczy (elmúlt negyvenéves!) az egyetlen szereplő, aki nem egy óhajtott világot lát, hanem azt, amiben él. Az írói koncepció szerint őt főleg a „régibb barátság” tartja Martinovics körében, azon kívül, hogy kötelességének érzi terjeszteni a „szabadság gondolatát, a megváltó ígét” is. Ezt a meglehetősen következetlenül elhangzó (a nemzeti függetlenségre és az ember – főleg a jobbágyság – felszabadítására egyszerre utaló) szándékot azonban az író nem tartotta önmagában elég meggyőzőnek, ezért legtöbbször becsült férfi szereplőjét egy sejtelmes szerelmi csalódással indokolt életuntsággal is fölruházta. A már érett férfikorban járó Hajnóczy ugyanis észreveszi, hogy Lotti, ifjú menyasszonya „túlágosan” jól érzi magát a nagyra tartott író, Kazinczy társaságában. A féltékenységre pedig arra készteti, hogy leendő házasságával együtt további életéről is lemondjon. Nemeslelkűsége bizonyítékként a halálos ítélet tudomásulvétele után „összeboronálja” a fiatalokat, és beletörődik végzetébe: neki semmi nem sikerül. Bánffy Hajnóczyja tehát a sztoikus belenyugvással hagyja el az életet és a színpadot, ahogy Attila, csak éppen nem sikerei tetőpontján.²⁹ A menyasszonyként magában utazgató Lotti érdekesen modern nő, aki vidáman csodálkozik rá a bécsi szórakozásokra, és mit sem sejt a körülötte sűrűsödő titkokból. Budán is ott terem a börtönben, és eddigi határozottságával össze nem illően ellentmondás nélkül tűri, hogy halálba induló vőlegénye egy másik férfinak adja. Akiről még nem tudhatja, végrehajtják-e rajta a halálos ítéletet. Kazinczytól finom úrinőként kezet nyújtva köszön el: „Viszontlátásra.” (A cselekmény nem tér ki rá, hogy a Bécsben összeesküvő, az ottani titkosrendőrség által letartóztatott társaság hogyan kerül a budai börtönbe.)

Bécsi lakásán a darabbéli Martinovics rejtélyes tevékenység céljait szolgáló laboratóriumot rendezett be. Annak érdekében, hogy erről senki ne tudjon – és otthonának két kijárata legyen –, áttörte a szomszédban levő helyiséghez vezető falat. (Végül kiderül, mégsem a titkosrendőrség tudta nélkül.) Erre azért

28 Martinovics tényleg említette perében a „francia pénzt”. Azt azonban senki nem találta meg, noha neki nagy szüksége lett volna rá adósságai miatt. – Robespierre-rel, akivel a dráma szerint kapcsolatot tart, soha nem találkozhatott, de azon a napon, amikor kivégzésének híre Bécsben elterjedt, vádolta be igazgatóit.

29 Jegyezzük meg, ennek annyi a „történelmi” alapja van, hogy Kazinczy emlékiratiban arról írt, Hajnóczy rábízta menyasszonyát, akit azonban sem a börtön előtt, sem azután soha nem látott.

van szüksége, hogy – föltehetően a laboratóriumban végzett titkos tevékenységével – orránál fogva vezethesse Lipót császárt (az előző uralkodót). Tudnunk kell, hogy „udvari kémikusnak” mondta magát, miközben – ahogy ez a cselekményből kiderül – „veszélyes elemek” megfigyeléséből élt. A titkos társaságok első virágkorában a titkosrendőrségnek olyan óriási szerepe volt, hogy az ahhoz csatlakozó azt remélhette, ezen a réven a politikai hatalom közelébe kerülhet. És szert is tett bizonyos ismertségre, amire a cselekmény kapcsolatrendszere épül, valamint olyan polgári életkörülményekre, amelyek között eltarthatta a dajkát, és kényelmet ígérhetett szeretőjének. Így jutott ahhoz a lehetőséghez is, hogy titkos társaság szervezésébe kezdhessen. Nem tudjuk meg, a hatalom mennyire látta veszélyesnek a Martinovics lakásán „nagy ideákról” beszélgető kis társaságot. A cselekményben azok megvalósításának módjáról, a kívánt változásokhoz vezető útról, a résztvevőknek ebben végzendő feladatairól alig hallunk (vagy olvasunk). Mintha a főszervezőnek csak egyetlen célja volna: hogy ő álljon az események középpontjában, ő legyen minden irányítója. Ennek érdekében ad megbízást Riedel bárónak, hogy továbbítson egy titokzatos levelet két megbízottnak, akiről azonban nem derül ki egyértelműen, hogy Párizsba kellene menniük – talán a francia ügynök levelének továbbítása végett.³⁰ A bárótól halljuk először azt, hogy őt mint szabadgondolkodót megfigyeli az a szervezet, amelynek Martinovics (igaz, ekkor még a néző-olvasó tudta nélkül) régen a szolgálatában áll. A rettegés megidézett légköre azonban csak föl villan, a figyelem Martinovics tevékenységére irányul, aki nem sokat törődik a titkos ügynökök megjelenésével. Azon fáradozik, ami a történet lényege: alulról föl emelkedjek a legfelső irányító szerepbe, ahol mindazt megvalósíthatja, amit jelszavaiba beleképzelünk. (Olyan forradalmi vezér volna, mint a terrorra épülő jakobinus diktátor: Robespierre.) A sértettség készteti Riedelt, hogy csatlakozzék az „udvari kémikushoz” és kövesse utasításait. Sértett ember a szervezkedéshez csatlakozó Laczkovics is, akit ha visszavennék a hadseregbe (feledve forradalmár voltukat), kész lenne harcolni a franciák ellen. Sigraynak pedig nincs más vágya, csak az, hogy az eseményekben nagyobb szerepet kapjon egy másik grófnál. Az egykori bemutató közönsége és kritikusai okkal kereshették ebben a társaságban a céltudatos forradalmárokat, az ugyanis gyorsan kiderül, hogy legföljebb a szép ifjú Szentmarjay hitt Martinovics elképzeléseiben, más nem. De miben is hitt a címadó hős? Önmagában.

Az 1929-es bemutató – többnyire elmarasztaló – kritikusai közül az egyik³¹ szellemeskedő megállapítása szerint a Habsburgok nem lehettek olyan ostobák, hogy halálra ítéljék saját ügynököket azért, mert abban a táborban találták, ahová küldték. (A darabban az ügynökök Martinovics lakásán fogják el a szer-

30 Az a gyanúm, erre csak akkor gondolunk, ha tudjuk, két személy Riedel tudtával utazott Párizsba a konvent segítségéért, s lelepleződésüknek szerepe volt a bécsi letartóztatások elrendelésében.

31 *Magyar Hírlap*, 1929. február 9. (Relle Pál).

vezetének tagjait.) A megjegyzés olyan föltételezésre utal, amiről egy szó sincs a szövegben, ami – függetlenül a forradalmi jelszavaktól – alapvetően meghatározza a kivégzések okát: a szereplők a kuruc hagyományban szereplő Habsburg zsarnokság ellen lázadtak. Azt, hogy Bánffy milyen méhkasba nyúlt, amikor ehhez az „ügynök megtérése” témához Martinovics általánosan ismert (ismerni vélt) történetét választotta, mi sem bizonyítja jobban, mint a *Népszava* sommás véleménye:³² ellenforradalmár ne válasszon hőseül forradalmárt. Bánffy abban láttatja Martinovics tragédiáját, hogy a vele együtt vérpadra lépők az ő árulását tartják bukásuk okának, ezért szóba sem állnak vele. Emiatt utasítja el a menekülés – Verdiana kínálta – lehetőségét. A drámai döntés súlyát azonban erősen csökkenti, hogy valamennyien tehetetlen eszközök a titkosrendőrség hálójában, amelynek szálai Párizsig és Londonig nyúlnak. (A konvent ügynökét londoni információ alapján tartóztatják le.)

Bánffy nehezen emésztette meg a *Martinovics* rossz kritikai visszhangját. Hosszú – védekező jellegű – írása a mű 1931-es kiadása³³ előtt számos kifogásra okos magyarázatot ad. A történelmi tényeket gondosan számba vette, és csak ott kezelte azokat az írói szabadság szellemében, ahol feltétlenül szükségesnek tartotta. A szerelmi önfeláldozás és a besúgószerep körüli bonyodalmak mégsem találkoznak a forradalmi legendával. (A nemzeti szabadságharcos hagyomány pedig nem kerül szóba.) Akik a darabot 1929-ben látták (vagy akik 1956 élményei után olvassák), okkal hiányolják a szenvedéssel, megalázottsággal, nyomorral indokolt elégedetlenség, az irigység, a türelmetlenség, a bosszúvágy, az indulatok mozgatóerőinek a megjelenítését. E nélkül a „szabadságra, egyenlőségre, testvériségre” és a „világszabadságra” hivatkozó szavak üresen hangzanak. Verdiana szerelme talán érzeki, talán lelki tényezők eredménye, de inkább kiszolgálója a férfi önzésének, mint gondolkodásának befolyásolója. Hajnóczy pedig alkalmatlan arra, hogy az önmagával eltelt Martinovicsnak drámai ellenfele lehessen. Talán Bánffynak is eszébe jutott, hogy ez olyan ellentét lehetne, ami őt 1918-ban szembefordította Károlyi Mihállyal. Csakhogy a drámabeli (vagy a történelmi) Hajnóczy jóformán semmiben nem hasonlítható az íróhoz, a szegénység terhével induló Martinovics pedig egyáltalán nem tud odáig eljutni, hogy egy forradalmi megmozdulás valódi vezetője legyen. Sem a téma, sem megírásának időpontja, de az író kérdésfelvetése sem tette lehetővé, hogy a nagy gonddal fölépített darab jól sikerüljön. Bánffy abban a világban volt otthon, amit az *Erdélyi történetben* fölidézett: az alulról föltörekvők igyekezetét itt is kívülről és fölülről látta. Az élet mindenfajta borának valóban más a zamata. A különböző szőlők levét azonban nem mindég sikerül borkülönlegességgé összeérlelni.

Másként láthatta a dráma jelentőségét Harag György, amit Ablonczy László azzal indokol, hogy a visszautasított megmentési kísérlettel Martinovics önként

32 *Népszava*, 1929. február 9.

33 Bánffy Miklós: *Martinovics*. Színmű. Kolozsvár, 1931, Erdélyi Helikon.

vállalta eszméiért a halált, s ezzel tragikus hőssé emelkedett.³⁴ Amennyiben kisebb jelentőséget tulajdonítunk a társai jellemébe kódolt ellentmondásoknak, és saját zsarnokságélményünket vetítjük bele a korszakba, amit a színpadon csak a titkosrendőrök jelenítenek meg, és ráadásul fenntartás nélkül hiszünk a forradalmi jelszavak igazában, úgy Bánffy művét jelentősebbnek láthatjuk. A színházat ugyanis nemcsak kiválóan ismerte, de szellemes párbeszédék írásához, a hatások fölépítéséhez is értett. Az a vízió azonban, ami a *Nagyúr* történetét új megvilágításba helyezte, ami egy sor fontos kérdést vetett föl, a jeles író többi színpadi kísérletéből hiányzik. A Martinovics rejtély-színpadra viteléből is.



Nagy László: Tusrajz Szécsi Margit 'Karnevál című verséhez, 1965

34 Ablonczy, i. m. 113–116. és ez előtt.